

PRACE NAUKOWE

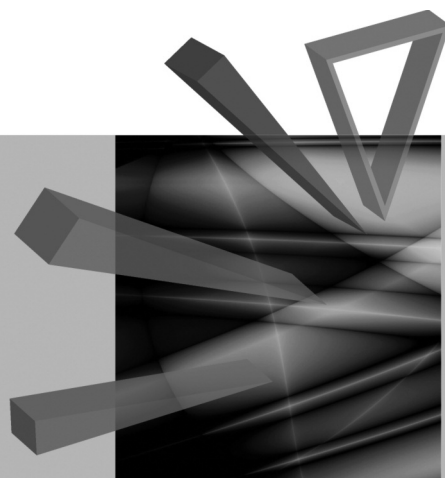
Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

231

Kryzys a rozwój zrównoważony rolnictwa i energetyki

pod redakcją

Andrzeja Graczyka

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2011

Recenzenci: Ryszard Janikowski, Stanisława Sokołowska

Redaktor Wydawnictwa: Jadwiga Marcinek

Redaktor techniczny: Barbara Łopusiewicz

Korektor: Justyna Mroczkowska

Łamanie: Adam Dębski

Projekt okładki: Beata Dębska

Publikacja jest dostępna na stronie www.ibuk.pl

Streszczenia publikowanych artykułów są dostępne w międzynarodowej bazie danych The Central European Journal of Social Sciences and Humanities <http://cejsh.icm.edu.pl> oraz w The Central and Eastern European Online Library www.ceeol.com, a także w adnotowanej bibliografii zagadnień ekonomicznych BazEkon http://kangur.uek.krakow.pl/bazy_ae/bazekon/nowy/index.php

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Kopiowanie i powielanie w jakiegokolwiek formie wymaga pisemnej zgody Wydawnictwa

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2011

ISSN 1899-3192

ISBN 978-83-7695-143-0

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Druk: Drukarnia TOTEM

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

Część 1. Równoważenie rozwoju rolnictwa w warunkach kryzysu

Barbara Kryk: Wpływ kryzysu ekonomicznego na koniunkturę w rolnictwie polskim	13
Agnieszka Becla: Genetycznie modyfikowane organizmy szansą i zagrożeniem dla środowiska przyrodniczego i gospodarki w skali globalnej	22
Agnieszka Lorek: Światowy kryzys żywnościowy, przyczyny i wpływ na kraje rozwijające się	38
Karol Kociszewski: Rozwój rynków żywności ekologicznej w skali globalnej, regionalnej i makroekonomicznej	51
Wiktor Szydło: Globalny kryzys finansowy – wyzwania dla polityki gospodarczej i społecznej (w kierunku rozwoju zrównoważonego)	66
Katarzyna Brodzińska: Problemy środowiskowej oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa ze szczególnym uwzględnieniem instrumentów WPR	84
Wawrzyniec Czubak, Karolina Pawlak: Efekty WPR w realizacji założeń rolnictwa zrównoważonego w Polsce	99
Adam Pawlewicz, Katarzyna Pawlewicz, Joanna Kościńska: Funkcjonowanie gospodarstw rolnych na obszarach „Natura 2000” z terenu powiatu olsztyńskiego	113
Anna Bisaga: Endogenizacja rozwoju warunkiem przeciwdziałania sytuacjom kryzysowym na przykładzie badań w rolnictwie regionu opolskiego	125
Piotr Bórawski: Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju gospodarstw agroturystycznych na przykładzie badań własnych	140

Część 2. Produkcja i wykorzystanie energii w kontekście zrównoważonego rozwoju

Andrzej Graczyk: Makroekonomiczne aspekty rozwoju energetyki odnawialnej w Polsce	153
Alicja Graczyk: Wybór technologii odnawialnych źródeł energii dostosowanych do warunków rozwoju Dolnego Śląska	168
Tadeusz Pindór, Leszek Preisner: Wykorzystanie wybranych odnawialnych źródeł energii w kontekście kryteriów rozwoju zrównoważonego	186

Urszula E. Gołębiowska: Produkcja rzepaku na cele energetyczne sposobem na dywersyfikację oferty rynkowej gospodarstw rolnych	197
Zdzisław Szalbierz, Edyta Ropuszańska-Surma: Bezpieczeństwo energetyczne Dolnego Śląska a procesy regulacji	214
Bazyli Poskrobko: System zarządzania energią w gminie jako narzędzie łagodzenia kryzysu ekologicznego.....	234
Edyta Sidorczyk-Pietraszko, Magdalena Ligus, Tomasz Poskrobko: Koszty i koszty społeczne modernizacji systemów energetycznych na poziomie lokalnym	255
Bożydar Ziółkowski: Energetyka odnawialna w rozwiązywaniu kryzysu rozwojowego – założenia modelu ekoinnowacyjnej gospodarki.....	271
Magdalena Protas: Inwestycje w zrównoważoną energetykę jako stymulator rozwoju lokalnego.....	287
Tomasz Żołyński: Proces przemian w gminach inwestujących w energię odnawialną i poprawę efektywności energetycznej (na przykładzie gmin Dzierżonów i Prusice).....	300
Olga Anna Oryńcz: Produkcja biodiesla na własny użytek w gospodarstwie rolnym szansą na przetrwanie w kryzysie.....	308

Summaries

Barbara Kryk: Impact of economic crisis on the economic situation in polish agriculture.....	21
Agnieszka Becla: Genetically modified organisms as chance and threat for natural environment and economy on the global scale	37
Agnieszka Lorek: Global food crisis, the causes and impact on developing countries	50
Karol Kociszewski: Development of organic food markets on global, regional and macroeconomic scale	65
Wiktor Szydło: Global financial crisis – challenges for economic and social policy (towards sustainable development).....	83
Katarzyna Brodzińska: Problems of environmental evaluation of agriculture sustainable development.....	98
Wawrzyniec Czubak, Karolina Pawlak: Effects of the common agricultural policy in achieving the objectives of sustainable agriculture in Poland	112
Adam Pawlewicz, Katarzyna Pawlewicz, Joanna Kościńska: Functioning of the farms in Natura 2000 areas of Olsztyn district in the opinion of farmers.....	124
Anna Bisaga: Endogenisation of the development as a countermeasure of preventing critical situations on the basis of agricultural research in Opole region	139

Piotr Bórawski: Economic conditions of agrotourism farm development based on own research.....	149
Andrzej Graczyk: Macroeconomic aspects of renewable energy development in Poland.....	167
Alicja Małgorzata Graczyk: Choice of renewable energy technology adapted to development conditions of Lower Silesia.....	185
Tadeusz Pindór, Leszek Preisner: The use of selected renewable energy sources in the context of sustainable development criteria.....	196
Urszula E. Gołębiowska: The production of oilseed rape for energy purposes as a way to diversify the farm market offer.....	213
Zdzisław Szalbierz, Edyta Ropuszyńska-Surma: Security of energy supply in Lower Silesia and regulatory procedures.....	233
Bazyli Poskrobko: Energy management system in a municipality as an instrument of mitigating ecological crisis.....	253
Edyta Sidorczuk-Pietraszko, Magdalena Ligus Tomasz Poskrobko: Social benefits and costs of modernization of energy systems at the local level..	270
Bożydar Ziółkowski: Renewable energy industry in diminishing development crisis – assumptions for the model of ecoinnovative economy.....	286
Magdalena Protas: Sustainable energy investments as support for local development.....	299
Tomasz Żołyniak: The process of transformation made by communities' councils in a field of renewable energy and improving energy efficiency (in example of communities: Prusice and Dzierżoniów).....	307
Olga Anna Orynych: Production of biodiesel fuel for internal use in agricultural farm as a chance for survival during economic crisis.....	325

Anna Bisaga

Uniwersytet Opolski

ENDOGENIZACJA ROZWOJU WARUNKIEM PRZECIWDZIAŁANIA SYTUACJOM KRYZYSOWYM NA PRZYKŁADZIE BADAŃ W ROLNICTWIE REGIONU OPOLSKIEGO

Streszczenie: Globalny kryzys wyostreza problemy związane z identyfikacją czynników rozwoju gospodarczego, do których coraz częściej zaliczane są struktury współzarządzania (*governance*). Generowane przez nie bodźce rozwojowe muszą uwzględniać lokalne i regionalne warunki gospodarowania, co potwierdza zawarta w pracy analiza dokumentów. Struktury współzarządzania, wynikające z reform WPR i oparte na jej nowych zasadach, służą kreowaniu wielofunkcyjnego modelu rolnictwa, który w zróżnicowanej przestrzeni europejskiej ulega endogenizacji i przyjmuje różne formy. W pracy oceniono ich odporność na zjawiska kryzysowe. Badania potwierdzają, że w regionie opolskim kształtuje się typ rolnictwa zorientowanego na łańcuchy dostaw surowców rolnych. Prowadzi to do geograficznej koncentracji produkcji rolniczej, zachowując jednak jej zrównoważony charakter.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, rolnictwo, endogenizacja rozwoju, kryzys, wielofunkcyjny model rolnictwa.

1. Wstęp

Procesy globalizacyjne zostały uznane za przesłankę uniwersalizacji racjonalności mikroekonomicznej. Twierdzono zatem, że w miarę postępu globalizacji coraz większego znaczenia nabierać będą mikroekonomiczne uwarunkowania i poprawa efektywności wytwarzania, natomiast instytucjonalne uwarunkowania coraz częściej odnosić się będą do pozaprodukcyjno-ekonomicznych aspektów rozwoju i będą się także unifikować na zintegrowanym rynku i globalnie [Figiel, Rembisz 2005]. Optymizmowi, jaki rodziły procesy globalizacyjne w związku z możliwością ponownego uzasadnienia koncepcji rynku jako doskonałego mechanizmu alokacji zasobów, towarzyszyły spostrzeżenia dotyczące faktu „braku złożenia” pomiędzy sferą makro- i mikroekonomiczną. Stawiano nawet hipotezę, że rozbieżności pomiędzy

* Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2008-2010 jako projekt badawczy nr N N114 322634.

sferą makro- i mikroekonomiczną są dynamizowane przez globalizację. Rodziło się więc coraz więcej wątpliwości dotyczących kryteriów oceny procesów gospodarczych, wywoływanych przerzucaniem na społeczeństwo efektów zewnętrznych (degradacja środowiska, bezrobocie, koszty rozwoju infrastruktury itp.) [Czyżewski, Grzelak 2008]. Stwierdzony „brak złożenia” skutkowało poszukiwaniem głębszych przyczyn wzrostu gospodarczego. Wśród hipotez dotyczących tego problemu przeważa pogląd o dominującej roli instytucji. Zdaniem E. Helpmana zainteresowanie ekonomistów rolą instytucji we wzroście jest zrozumiałe, ponieważ to one kształtują bodźce, które prowadzą do odmiennych trajektorii rozwoju krajów, podobnie początkowo wyposażonych w zasoby [Helpman 2004].

Niekompletna globalizacja powoduje, że za globalizacją ekonomiczną nie podąża globalizacja polityczna. Nie kształtuje się nowa architektura instytucjonalna, która na szczeblu globalnym potrafiłaby narzucić warunki brzegowe dla działania rynku. Nie ma podmiotu i mechanizmu identyfikującego cele globalne i racjonalność globalną. Szczególnym wyrazem współczesnego kryzysu jest nie tylko brak koordynacji neutralizującej żywiołowość globalnego rynku, ale jednocześnie załamanie w wielu miejscach zdolności koordynacyjnej samego rynku [Szymański, 2009]. Kryzys dyskredytuje rynek jako jedyny i uniwersalny mechanizm regulowania procesów gospodarczych. Powszechnie przyjmuje się, że wyjście z obecnego kryzysu wymaga wzmocnienia transnarodowych regulacji ograniczających żywiołowość modelu neoliberalnego [Kowalczyk 2010]. W związku z tym stawiane jest pytanie o możliwość budowania globalnych struktur współzarządzania (*global governance*) jako podstawy transformacji globalizacji i roli w tym procesie struktur tworzonych przez ugrupowania integracyjne. Pytanie to można rozpatrywać na dwóch poziomach: jakie podmioty, integrujące działania zbiorowe, powinny uczestniczyć w ograniczeniu histerezy instytucjonalnej w tym obszarze; jaka jest rola nauki w definiowaniu racjonalności, którą te inicjatywy powinny uprawomocnić. Według J. Godłów-Legiędź pod naporem spadających indeksów giełdowych i innych wskaźników ekonomicznych „istnieje [...] szczególnie pilna potrzeba podjęcia dyskusji o fundamentalnych problemach ekonomii oraz możliwościach i ograniczeniach, jakie nauka ta napotyka, podejmując próby regulacji procesów społecznych” [Godłów-Legiędź 2010].

Szczególną cechą obecnego kryzysu jest to, że towarzyszy mu szybko narastający kryzys ekologiczny i żywnościowy. Między zadaniami walki z tymi kryzysami nie ma zgodności, a w wielu przypadkach jest wyraźna sprzeczność. Jest to szczególnie widoczne w obszarze agrobiznesu i gospodarki żywnościowej, w którym zbieżność ta rodzi pytania o:

- bezpieczeństwo żywnościowe,
- sposoby zapewnienia bezpiecznej (tj. zdrowej i wysokiej jakości) żywności,
- odporność różnych modeli rolnictwa na zjawiska kryzysowe,
- otoczenie instytucjonalne, zapewniające zrównoważony, trwały i samopodtrzymujący się rozwój rolnictwa i gospodarki żywnościowej.

2. Cel i metodyka opracowania

Celem opracowania jest uzasadnienie tezy, że większa odporność agrobiznesu na szoki kryzysowe jest uwarunkowana strukturami współzarządzania, jakie powstają w rolnictwie różnych obszarów geograficznych, a w szczególności w Unii Europejskiej. Struktury te tworzone są w wyniku zrastania się środowiska instytucjonalnego Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) z innowacjami instytucjonalnymi kreowanymi w łańcuchach dostaw żywności pod wpływem megatrendów występujących w gospodarce żywnościowej. Materiał badawczy stanowią dokumenty organizacji międzynarodowych, dokumenty i opracowania eksperckie powstałe w różnych krajach UE w ramach „przeglądu zdrowotnego” (*health check*) WPR z 2008 r. Materiał empiryczny prezentowany w opracowaniu pochodzi z dwóch źródeł: wieloetapowego projektu badawczego „Zmiany w organizacji i produktywności rolnictwa województwa opolskiego w procesie integracji z Unią Europejską” [Sokołowska et al. 2006] oraz projektu „Endogenne i egzogenne warunki trwałego rozwoju towarowych gospodarstw rolnych regionu opolskiego” [Bisaga et al. 2010].

3. Bezpieczeństwo żywnościowe w świetle globalnych inicjatyw instytucjonalnych

Dyskusje i spory nad zmianą paradygmatu w ekonomii i rolą ekonomii instytucjonalnej w tej zmianie zostały przerwane przez nieoczekiwany kryzys w Stanach Zjednoczonych. Za jego sprawą w nowym świetle zaczęto postrzegać problem struktur regulacyjnych w gospodarce i racjonalność ekonomiczną stanowiącą podstawę ich budowy. W wyniku kryzysu globalnego i powiązanych z nim kryzysów: ekologicznego i żywnościowego powszechnie zaczęto mówić o potrzebie budowy struktur współzarządzania (*governance*), które będą sprzyjały transformacji globalizacji, szczególnie w obszarze bezpieczeństwa finansowego i żywnościowego. To one bowiem decydują o alokacji zasobów i efektywności ich wykorzystania w kontekście różnorodnych celów i wartości człowieka oraz pozwalają nie zgubić z pola widzenia podstawowego warunku, jakim jest ograniczoność zasobów. Logikę taką można odnaleźć w dokumentach generowanych przez „centralnych aktorów politycznych” procesu globalizacyjnego w sprawie bezpieczeństwa żywnościowego.

Dokument szczytu G8 w L’Aquila z lipca 2009 r. wychodzi od smutnej konstatacji o wzroście w 2009 r. liczby osób głodnych do ponad 1 mld. Stawia bezpieczeństwo żywnościowe, wyżywienie oraz zrównoważony rozwój rolnictwa w rzędzie priorytetów na szczeblu globalnym, regionalnym i narodowym. Ich realizację należy osiągnąć przez koncentrację na wsparciu rolnictwa i obszarów wiejskich. Dokonać tego można przez wzmocnienie globalnych i lokalnych mechanizmów współzarządzania (*global and local governance*).

Deklaracja FAO z listopada 2009 r. (Rzym) potwierdza wolę realizacji pierwszego Celu Deklaracji Milenijnej – zmniejszenia do 2015 r. liczby osób cierpiących głód o połowę. Podnosi potrzebę przyspieszenia działań na rzecz odwrócenia tendencji spadku bezpieczeństwa żywnościowego świata. Autorzy deklaracji zakładają osiągnięcie czterech celów strategicznych w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego świata: 1) realizacja celu milenijnego; 2) poprawa współdziałania na wszystkich poziomach: globalnym, regionalnym, narodowym, poprzez budowę globalnego partnerstwa dla rolnictwa, bezpieczeństwa żywnościowego i wyżywienia (Global Partnership for Agriculture, Food Security and Nutrition); 3) odwrócenie spadkowej tendencji w finansowaniu rolnictwa, bezpieczeństwa żywnościowego i rozwoju obszarów wiejskich; 4) działania na rzecz ograniczenia zmian klimatycznych i ich wpływu na bezpieczeństwo żywnościowe. W dokumencie wskazano także potrzebę wzmocnienia międzynarodowej koordynacji i zarządu (*global governance*) w tym zakresie.

Przyjęto też pięć rzymskich zasad w sprawie Zrównoważonego Globalnego Bezpieczeństwa Żywnościowego:

- Inwestowanie w narodowe plany rozwoju oparte na lokalnych zasobach.
- Rozwój współpracy strategicznej na wszystkich szczeblach w celu lepszej alokacji zasobów, poprawy zarządzania oraz unikania duplikacji podejmowanych działań.
- Dwukierunkowe podejście do bezpieczeństwa żywnościowego:
 - zapewnienie żywności najbardziej potrzebującym,
 - działania średnio- i długookresowe zmierzające do uruchomienia procesów rozwojowych.
- Wzmocnienie roli instytucji międzynarodowych.
- Zapewnienie finansowania rozwoju rolnictwa.

Analiza dokumentu dowodzi dużej jego zbieżności z zawartością oraz postanowieniami inicjatywy z L'Aquila.

W rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 13 stycznia 2009 r. w sprawie wspólnej polityki rolnej i światowego bezpieczeństwa żywnościowego prezentowane jest stanowisko o wiele bardziej konkretne niż powyżej przywołane. Dokument skupia się na identyfikacji obszarów problemowych, których rozpoznanie i analizę zleca Komisji Europejskiej. Szczególną uwagę zwraca na kodeks dobrego postępowania w zapobieganiu kryzysowi żywnościowemu, sporządzony przez Sieć na rzecz Przeciwdziałania Kryzysowi Żywnościowemu (FCPN). Jego zasady powinny być wdrożone lub uwzględnione w ramach WPR. Dokument podkreśla znaczenie badań, a także przeniesienia wiedzy zdobytej dzięki badaniom do poziomu gospodarstw poprzez skuteczne wsparcie dla rozbudowy gospodarstwa, zwłaszcza w krajach rozwijających się. Wzywa też do przyspieszenia programu badań i zdobywania wiedzy w dziedzinie rolnictwa oraz zrównoważonego rozwoju, dostosowanego do miejscowych warunków i energooszczędnego rolnictwa. Zachęca państwa członkowskie do wsparcia badań służących zwiększeniu wydajności w zakresie ich zastosowań

w rolnictwie, a jednocześnie potwierdza zaniepokojenie konsumentów UE wywołane wzrostem cen żywności.

Należy jednak zwrócić uwagę, że wykorzystanie konstruktów *governance* w naukach społecznych i praktyce politycznej jest utrudnione nie tylko ze względu na wieloznaczne rozumienie i interpretowanie tego pojęcia, ale również dlatego, że w innych językach trudno znaleźć ekwiwalenty tego angielskiego słowa [Jessop 2007]. Przykładem może być język polski, w którym zamiennie używa się terminów: „struktury współzarządzania”, „struktury rządzenia”, „struktury zarządcze”, „struktury kierowania”, „struktury regulacyjne”. Niełatwy do rozstrzygnięcia jest też problem natury metodologicznej. Struktury współzarządzania jako organizacje należy odróżnić od instytucji zarówno formalnych, jak i nieformalnych, decydujących o ich kształcie. Jednak efektywność tych struktur, a w konsekwencji – efektywność adaptacyjna całego systemu, zależy od relacji, jakie zachodzą pomiędzy normami nieformalnymi (etos, obyczaje, wartości, kultura) a normami formalnymi (normy prawa publicznego i prywatnego). Relacja ta wpływa na jakość kapitału instytucjonalnego decydującego o możliwościach oddziaływania struktur współzarządzania na organizację działań zbiorowych i stopień akceptacji „reguł gry” [North 2005]. Dodatkowo, ze względu na sieciowy charakter współczesnej gospodarki i zrastanie się struktur współzarządzania z jej regulatorami, znacznie rozszerza się zakres znaczeniowy pojęcia instytucji, które coraz częściej definiowane są jako rodzaj „społecznych technologii” warunkujących rozwój i wykorzystanie technologii rozumianej tradycyjnie, jako sposób łączenia czynników produkcji [Nelson 2004]. Proces tworzenia takiej społecznej technologii można prześledzić na przykładzie transformacji rolnictwa europejskiego.

4. Endogenizacja czynników rozwoju w europejskim modelu rolnictwa i jego odporność na zjawiska kryzysowe

Opisywane we wstępie zjawisko „braku złożenia” narastało przez cały XX wiek i było także antycypowane przez organizacje gospodarcze, powodując różnicowanie się racjonalności mikroekonomicznej i podejść do istoty konkurencji. Zmiany te są definiowane jako pięć fal konkurencji [szerzej na ten temat: Noga 2010, s. 253-279]. Mimo że dotychczas nauka nie rozstrzygnęła, czy któraś z fal uległa wyczerpaniu, wydaje się, że istotą sporu jest piąta fala konkurencji. Dokonuje ona elementarnej transformacji w sektorze żywnościowym. Wyraża się to w zjawisku masowej indywidualizacji konsumpcji, co pociąga za sobą transformację łańcuchów dostaw żywności. Łańcuchy te uwzględniają główne segmenty rynku żywnościowego związane ze zdrowiem (żywność funkcjonalna, suplementy, żywność ekologiczna), wygodą (przekąski uzupełniające, posiłki gotowe do spożycia, usługi pakowania) i przyjemnością (super jakość, radość, nowe doświadczenia konsumentów). Produkty ze wszystkich segmentów tego rynku muszą zawierać jednak składniki intelektu-

alnej wartości (SIW) dla nabywcy (gospodarstwa domowego), takie jak [Noga 2009, s. 283]:

- wyższa intelektualna użyteczność produktu czy usługi,
- korzyści z tytułu rzadkości (wyjątkowości),
- relacje nabywcy (prestż, więź z dostawcą, wpływ na innowacyjność i na „skrojenie produktu na miarę”).

W łańcuchu dostaw żywności SIW ma swój początek już na etapie produkcji pierwotnej, a kolejne ogniwa przenoszą tę wartość do klienta, dodając do niej swoje wartości. Ponadto w różnych systemach rolnictwa jest on inaczej identyfikowany.

Przyjęta w 2000 r. i zmodyfikowana w 2005 r. Strategia lizbońska jest odpowiedzią UE na zmiany w konkurencji, które przyniosła piąta fala. Głównym jej celem jest osiągnięcie przez państwa zintegrowane najbardziej konkurencyjnej i dynamicznej gospodarki na świecie, posiadającej charakter innowacyjny i przechodzącej do gospodarki opartej na wiedzy. Siłą rzeczy przeprowadzone w latach 2003 i 2004 reformy WPR musiały uwzględniać te założenia, a kolejne jej zmiany, wynikające chociażby z „przeglądu zdrowotnego” tej polityki dokonanego w 2008 r., jeszcze bardziej czynią z niej politykę systemową, służącą wdrażaniu Strategii lizbońskiej w wiejskiej przestrzeni Europy.

Druga grupa czynników, której instytucjonalizacji podjęto się w zreformowanej polityce rolnej, wiązała się z szokami, jakich doznało rolnictwo europejskie w ostatnich dekadach XX wieku – wraz z licznymi przypadkami epidemii i pandemii pochodzenia odzwierzęcego narastał niepokój co do rzeczywistych kosztów przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych rolnictwa przemysłowego.

Wreszcie trzeci obszar instytucjonalizacji ujęty w zreformowanej polityce rolnej dotyczy systemów gospodarowania w rolnictwie, które miały alternatywny charakter wobec rolnictwa produktywistycznego. Zinstytucjonalizowane zostało rolnictwo organiczne [szerzej na ten temat: Bisaga 2009c, s. 37-46] i zbliżone do niego inne formy gospodarowania, np. rolnictwo integrowane.

Kształtowany przez nowe instytucje i struktury współzarządzania II WPR system organizacji rolnictwa europejskiego określa się mianem modelu rolnictwa wielofunkcyjnego. Schematycznie model ten jest przedstawiany z użyciem kontekstów, w których funkcjonuje gospodarstwo rolne: wieś, przyroda, gospodarka. W modelu tym gospodarstwa rolne uczestniczą w realizacji takich procesów, jak:

- produkcja dóbr żywnościowych oraz wchodzenie w sieci rolno-żywnościowe z innymi producentami i odbiorcami produktów;
- gospodarowanie na obszarach wiejskich wnosi wkład w zachowanie i zmiany (pozytywne i negatywne) środowiska i krajobrazu wiejskiego oraz jego walorów, wymaga też uczestnictwa w sieciach społecznych;
- organizacja takich zasobów wewnętrznych, jak: wiedza, praca, kapitał, ziemia, woda, środki trwałe, które są mobilizowane w procesie produkcji, zależy od struktur współzarządzania rolnictwem kształtowanych przez gospodarstwa rolne, instytucje publiczne i prywatne.

Ważnym założeniem tego modelu (często pomijanym w omówieniach) jest przekonanie, że funkcjonowanie w każdym z tych kontekstów ma znaczenie dla obecnych i przyszłych pokoleń, a jednocześnie jest źródłem wartości dla konsumentów. Istnieje tylko problem ich zdefiniowania i komercjalizacji.

Nawet pobieżna analiza ocen poszczególnych zasad II WPR, ich środowiska instytucjonalnego i tworzonych w jego ramach struktur współzarządzania rolnictwem, przygotowanych przez kraje członkowskie na potrzeby „przeglądu zdrowotnego” tej polityki [szerzej na ten temat: *Polityka rolna...* 2008], pozwala dostrzec różnice w definiowaniu rolnictwa wielofunkcyjnego. Kryterium różnicującym, jak łatwo zauważyć, jest stopień industrializacji rolnictwa, dla którego jest on zaprzeczeniem. W krajach, w których proces uprzemysłowienia rolnictwa został zakończony (Wielka Brytania, Szwecja, Holandia, Dania), preferowany jest model rolnictwa zorientowanego na zmieniające się łańcuchy dostaw żywności. W modelu tym kładzie się nacisk na oddolność, rozumianą jako zdolność społeczeństwa do samoorganizacji wokół problemów rolnictwa i produkcji żywności [Fonte 2008, s. 201-202]. Według J. Kulawika: „chodzi o stworzenie systemu zaopatrzenia w żywność, w którym odpowiedzialność za kreację wartości ponoszą wszyscy interesariusze, także państwo. Interesariusze ci mają do dyspozycji instrumenty prawne, fiskalne, informacyjne, ze sfery komunikacji oraz perswazji i wyjaśniania. Efektywność zarządzania łańcuchem dostaw i tworzenia wartości, a później jej podziału zależy od umiejętności zintegrowania odpowiednich rodzajów polityki (rolnej, żywnościowej, konsumpcji i zdrowotnej) oraz [...] od siły ekonomicznej poszczególnych interesariuszy” [Kulawik 2008, s. 59].

Drugi model proponowany jest w krajach, gdzie proces industrializacji nie został zakończony (Włochy, państwa iberyjskie). Tu większą wagę przywiązuje się do tzw. rolnictwa zlokalizowanego. Podkreśla się przede wszystkim zalety tego rolnictwa w stosunku do rolnictwa industrialnego. Model ten opiera się na wciąż silnych, tradycyjnych elementach produkcji rolniczej, takich jak: organizacja pracy, rozwiązania agrotechniczne, wykorzystanie tradycyjnych odmian roślin i ras zwierząt. W tym ujęciu lokalność odnosi się do prób przywrócenia tradycyjnym technikom i produktom znaczenia i wartości. Tak pojmowana lokalność wymaga również zakotwiczenia w sieciach, które są budowane w większości przypadków poza mocno konkurencyjnymi łańcuchami dostaw żywności. Są one często określane jako alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności.

Przywołane modele, w opinii wielu autorów, nie są w pełni do przyjęcia w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, także w Polsce, dlatego podejmowane są próby stworzenia koncepcji rolnictwa wielofunkcyjnego, odpowiadającej cechom właściwym dla tego obszaru. Modelem takim jest rolnictwo społecznie zrównoważone A. Wosia i J.S. Zegara. Twierdzą oni, że: „Dla sprostania wyzwaniom XXI wieku potrzebny jest nowy układ strukturalny obszarów wiejskich oraz rolnictwa jako jednej z form działalności człowieka. Doba współczesna domaga się skojarzenia równowagi czynników wytwórczych z równowagą środowiskową i społeczną” [Woś,

Zegar 2004, s. 16]. Wadą tego modelu jest jednak daleko posunięty agrocentryzm oraz pomijanie roli konsumenta.

Z przedstawionych możliwych ścieżek rozwojowych najwięcej zagrożeń kryzysem niesie typ rolnictwa związany z orientacją na łańcuchy dostaw żywności. Strategicznym celem jest tu zaoferowanie wysokowartościowych produktów żywnościowych, wytwarzanych w sposób zrównoważony, ekonomicznie, ekologicznie i społecznie korzystnych dla zdrowia, dostarczanych w sposób ciągły, po odpowiednich cenach, przy respektowaniu standardów ochrony konsumenta. Chodzi o stworzenie systemu zaopatrzenia w żywność, którego podstawowym zadaniem jest zapewnienie bezpieczeństwa przepływu surowców i produktów żywnościowych oraz pełnej informacji o nich, co z kolei jest podstawą wiarygodności i zaufania. W łańcuchach tego typu zachodzi niebezpieczeństwo rozerwania więzi między procesami finansowymi a realnymi i okresowego nasilania się zjawiska spekulacji surowcami rolnymi. Taki typ organizacji rolnictwa towarowego zaczyna dominować w regionie opolskim.

W Polsce model rolnictwa zorientowanego na łańcuchy dostaw nie był w należyтым stopniu przedmiotem zainteresowania na rynku polityki, a jego konceptualizacja w piśmiennictwie ekonomicznym zawarta jest w niewielu, choć bardzo wartościowych merytorycznie opracowaniach [Czternasty, Czyżewski 2007; Grzelak 2008]. Zjawisko kryzysu globalnego przyczyniło się do inicjatyw legislacyjnych służących budowaniu środowiska instytucjonalnego, regulującego zależności w tych łańcuchach, zwłaszcza wprowadzania innowacji instytucjonalnych na styku produkcji żywności–duże korporacje handlowe.

Dwa pozostałe typy rolnictwa wielofunkcyjnego odczuwają wpływ kryzysu w sposób pośredni. Skłonność do oszczędzania, nasilająca się w sytuacjach kryzysowych, ogranicza popyt na żywność ekologiczną i zawierającą tradycyjne składniki intelektualne. W regionie opolskim zjawisko to powszechnie wskazują właściciele tradycyjnych zakładów przetwórstwa mięsnego.

5. „Układanie się” rolnictwa regionu opolskiego w europejskim modelu rolnictwa

Gdy pytamy o wpływ środowiska instytucjonalnego i struktur współzarządzania rolnictwem na użytkowników gospodarstw, interesują nas głównie czynniki odpowiedzialne za wybór określonego sposobu transakcji w związku z dokonaną w gospodarstwie alokacją zasobów. Wśród nich szczególną rolę odgrywają inwestycje w specyficzne aktywa [Williamson 1998]. Kwestia specyficzności aktywów w rolnictwie nabiera nowego wymiaru w warunkach transformacji modelu rolnictwa. J.S. Zegar wprowadza tu rozróżnienie na rolnictwo produkujące „za pomocą przyrody” i „w przyrodzie” [Zegar 2007]. Centralnym zagadnieniem związanym z postępowaniem w rolnictwie nowego typu staje się taka technologia, która minimalizuje negatywne

efekty zewnętrzne, pomnaża natomiast dobrostan środowiska, roślin i zwierząt, zapewniając jednocześnie efektywność ekonomiczną prowadzonej działalności. Na obecnym etapie „układania się” rolnictwa w gospodarce konwersja specyficznych zasobów w specyficzne aktywa jest związana głównie z oddziaływaniem struktur regulacyjnych generowanych przez zasadę współzależności WPR, co wynika z przestrzegania określonych normatywów dotyczących zasad zarządzania gospodarstwem rolnym oraz spełniania wymogów zwykłej dobrej praktyki rolniczej. W innym miejscu uzasadniono, że zasada ta jest obecnie głównym źródłem innowacji i ekoinnowacji w towarowych gospodarstwach rolnych regionu opolskiego [Bisaga 2009a].

Akcesja Polski do UE, oprócz implementacji instrumentów wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich, oznaczała poddanie ich drugiej z kolei transformacji systemowej, związanej z wdrażaniem europejskiego modelu rolnictwa [Adamowicz 2004]. Użytkownicy towarowych gospodarstw rolnych w Opolskiem oczekiwali od procesu integracji różnorodnych korzyści. Głównie dotyczyły one poprawy opłacalności produkcji, zarówno dzięki dopłatom bezpośrednim, jak i wyniku wzrostu cen na surowce i produkty rolne. Po czterech latach obecności w UE tylko jeden respondent stwierdził, że dopłaty bezpośrednie w stopniu znaczącym poprawiły dochodowość jego gospodarstwa. Istotną poprawę odczuwa 22% badanych, jako nieznaczny ich wpływ ocenia 55% badanych, natomiast 25% nie zauważa poprawy, a 7% ma trudności z dokonaniem oceny. Z ogólnopolskich badań A. Grzelaka wynika, że dzięki dopłatom bezpośrednim nastąpiła intensyfikacja związków gospodarstw rolnych z rynkiem, jednak w przypadku braku tego instrumentu dochody rolników po integracji uległyby zmniejszeniu [Grzelak 2008, s. 99]. Po czterech latach integracji budowanie europejskiego modelu rolnictwa kojarzone jest przez opolskich rolników głównie ze zmianą technologiczną (wzrost o 14%), wysokimi cenami ziemi (wzrost o 6%) oraz możliwością zatrudnienia poza rolnictwem (wzrost o 10%).

Tabela 1. Infrastruktura służąca zarządzaniu podażą w gospodarstwach rolnych Opolszczyzny

Rodzaj urządzenia	Stopień wyposażenia gospodarstw w 2008 r. (w %)
Silosy na zboża	38
Schładzarki do mleka	24
Suszarnie	10
Silosy na kiszonki	36

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Budowanie rolnictwa powiązanego z łańcuchami dostaw surowców żywnościowych i energetycznych wymaga takiej organizacji warsztatu produkcyjnego, która umożliwi zarządzanie podażą. Cechą współczesnych łańcuchów dostaw żywności jest bowiem dążenie do eliminacji zjawiska tzw. bicza Forrestera, polegającego na geometrycznej kumulacji popytu, co w efekcie wymusza zarządzanie zapasami.

Likwidacja tego zjawiska wymaga, aby gospodarstwa rolne i grupy producentów rolnych przejmowały funkcje przechowalnicze i wstępnego przygotowania surowców rolnych. Strategii mobilizacji zasobów musi zatem towarzyszyć ich restrukturyzacja, ukierunkowana głównie na infrastrukturę związaną z przechowywaniem surowców rolnych w gospodarstwach (zob. tab. 1).

Wpływ struktur współzarządzania rolnictwem na zachowania produkcyjne użytkowników towarowych gospodarstw rolnych ujawnia się głównie w mechanizmach podejmowania decyzji. Z przeprowadzonych badań wynika, że samodzielnie, bez konsultacji decyzje podejmuje 7% kierowników gospodarstw rolnych. W rankingu osób, z którymi warto przedyskutować przyszłe decyzje, badani rolnicy na pierwszym miejscu wymieniają rodzinę (41%), co dowodzi silnych związków wyborów produkcyjno-ekonomicznych z celami gospodarowania i nie potwierdza procesu separacji gospodarstwa domowego i warsztatu produkcyjnego rolnika. Następne miejsce w rankingu zajmują doradcy rolni (18%) i rolnicy, którzy odnoszą sukcesy produkcyjne i ekonomiczne (15%). Tradycyjnie respondenci wskazują też przyjaciół i znajomych, u których zasięgają rad przed podjęciem decyzji (14%). Wśród osób służących radą po raz pierwszy w badaniach odnotowano przedstawicieli handlowych przedsiębiorstw agrobiznesu (4%). Nie dziwi wysoka ranga rolników odnoszących sukcesy, jednak w okresie po akcesji do UE silne powiązania są coraz częściej budowane z doradcami rolnymi. Jednostki doradztwa rolniczego postrzegane są nie tylko jako źródło wiedzy i informacji, badani dostrzegają ich rolę również w rozwoju wsi i rolnictwa.

Mechanizmy generowania decyzji produkcyjnych wpływają na operacjonalizację celów, których realizacja może poprawić efektywność gospodarowania. Zdaniem pytanych większa wydajność możliwa jest dzięki nakładom kapitałowym związanym z działaniami inwestycyjnymi w obszarach, które ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Działania inwestycyjne służące poprawie efektywności gospodarowania

Rodzaj działania	2004 r.	2008 r.
	Wskazania (w %)	
Zakup ziemi	83	86
Nowe odmiany roślin/rasy zwierząt	28	23
Budynki inwentarskie	33	28
Maszyny rolnicze	53	57
Przechowalnictwo	24	21

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Również w przypadku wzrostu wydajności uwidacznia się presja na powiększenie obszaru gospodarstwa (wzrost o 3%). Wysoki poziom mobilizacji zasobów mogą zapewnić także maszyny rolnicze nowej generacji (wzrost o 4%). Zwiększenie wydajności w tym przypadku wiąże się też z poprawą komfortu i bezpieczeństwa pracy oraz skróceniem czasu wykonywania prac polowych. W przypadku odmian

roślin w wypowiedziach wolnych rolnicy podkreślali większe znaczenie właściwego płodozmianu. W gospodarstwach prowadzących chów zwierząt uwaga badanych koncentruje się natomiast na wprowadzaniu wymogów związanych z dobrostanem zwierząt.

W rolnictwie „układającym się” w gospodarce narasta poczucie niepewności gospodarowania. Niepewność ta wiąże się również z globalnymi zmianami klimatycznymi. Z tego względu rośnie znaczenie regulatorów poprawiających bezpieczeństwo funkcjonowania gospodarstw rolnych (zob. tab. 3).

Tabela 3. Czynniki wpływające na większe poczucie bezpieczeństwa w prowadzeniu gospodarstwa rolnego

Czynnik	2004 r.	2008 r.
	Wskazania (w %)	
System kontraktacyjny	47	48
Tańsze kredyty	48	23
Ceny gwarantowane	91	93
Udział w grupie producentów rolnych	13	15
Specjalizacja	23	16
Ubezpieczenie upraw i zwierząt	b.d.	22

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

W rankingu czynników, które mogą wpływać na większe bezpieczeństwo w prowadzeniu gospodarstwa, użytkownicy towarowych gospodarstw rolnych z regionu opolskiego na pierwszym miejscu wymieniają niezmiennie ceny gwarantowane (93% wskazań w 2008 r.; 91% w 2004 r.). Kategorię cen gwarantowanych należy raczej odczytywać w kontekście innych danych dotyczących ich niestabilności po integracji z UE. Wydaje się, że jest to metafora wyrażająca oczekiwania kierowników gospodarstw rolnych kreowania przez państwo instytucji poprawiających jakość rynków rolnych, zwłaszcza instytucji monitorujących główne procesy zachodzące w łańcuchach dostaw żywności. Opinię taką potwierdza drugie miejsce w rankingu systemu kontraktacyjnego (48% wskazań; 2004 r. – 47%) jako czynnika gwarantującego bezpieczeństwo procesu transakcyjnego, co wynika ze słabości struktur integracyjnych w polskim, ale także regionalnym agrobiznesie. Intensywna produkcja rolna wymaga ścisłego związku gospodarstw z różnymi instytucjami finansowymi. Istotnym czynnikiem przy planowaniu produkcji rolniczej stają się koszty kredytów (23% wskazań; 2004 r. – 48%). Wydaje się, że nie tylko dopłaty bezpośrednie, ale także nowe usługi i produkty finansowe kierowane do rolników przez banki zmniejszyły niepewność w zarządzaniu gospodarstwem rolnym. Respondenci z regionu opolskiego potwierdzają także konieczność ubezpieczenia upraw i zwierząt od nieurodzaju, klęsk żywiołowych, epidemii (22% wskazań). W edycji badań z 2004 r. nie doceniono tego rodzaju zagrożeń. Wśród czynników wewnętrznych zapewniających większą stabilizację gospodarowania wymieniana

jest specjalizacja (16% wskazań; 2004 r. – 23%). Jak potwierdzają wcześniejsze badania, procesy specjalizacyjne w rolnictwie regionu przebiegały w całym okresie transformacji systemowej, ale nasiliły się w wyniku włączenia polskiego rolnictwa do wewnętrznego rynku UE. Wysoki stopień specjalizacji i związane z tym zagrożenia, także klimatyczne, sprawiają, że identyfikacja specjalizacji jako gwarancji bezpiecznego trwania gospodarstwa maleje (spadek o 7%). Rośnie natomiast waga integracji poziomej, co potwierdza hipotezę, że dopiero pewien poziom integracji kapitałowej oraz rozwój nowych struktur współzarządzania spowoduje większe zainteresowanie rolnictwem o charakterze sieciowym. W stosunku do 2004 r. rola tego czynnika zwiększyła się o 2%.

Analiza danych dotyczących zachowań produkcyjnych użytkowników towarowych gospodarstw rolnych z Opolskiego potwierdza fakt transformacji rolnictwa regionu w kierunku europejskiego modelu. Kierownicy towarowych gospodarstw rolnych preferują głównie strategie mobilizacji zasobów poprzez specjalizację, upraszczanie produkcji i wykorzystanie efektów skali. W związku z tak formułowanymi celami gospodarstw strategia dywersyfikacji zasobów dotyczyć będzie głównie świadczenia usług rolniczych i usług na rzecz obszarów wiejskich.

Dane uzyskane w trakcie realizacji prezentowanego projektu badawczego potwierdzają także tezę J.M. Buchanana, że jednostki dążą ostatecznie do sfinalizowania interesu ekonomicznego, choć – inaczej niż w teoriach neoklasycznych – ów cel nadrzędny jest odnoszony do innych, pozaekonomicznych wartości, za które jednostka czuje się odpowiedzialna [Buchanan, Musgrave 2005, s. 93]. Na pierwszym miejscu respondenci z Opolskiego wskazywali utrzymanie rodziny, na drugim stawiane było wykształcenie dzieci, na trzecim wskazywano stabilizację materialną, następnie inwestycje w gospodarstwie. Na ostatnim miejscu wśród celów gospodarowania rolnicy wymieniali inwestycje w budynki mieszkalne. Metoda badań E. Majewskiego i W. Ziętary, aby cele gospodarowania zestawiać parami, była inspiracją do odróżnienia celów gospodarowania od kryteriów sukcesu [Majewski, Ziętara 1997]. Badani mogli wymienić dwa główne kryteria. W rezultacie na pierwszym miejscu wskazano zysk (89%), a następnie w kolejności: udział w rynku (49%), zadowolenie odbiorców (27%), zapewnienie sukcesji w gospodarstwie (21%) oraz prestiż agrobiznesmena (5%).

Jeżeli w przypadku zarządzania warsztatem produkcyjnym użytkowników towarowych gospodarstw rolnych w regionie opolskim cechuje dążenie do maksymalizacji (silna forma racjonalności), to w relacjach z pozostałymi elementami – ekonomią rodziny i ekonomią gospodarstwa domowego – widoczna jest tzw. ograniczona racjonalność, definiowana w nowej ekonomii instytucjonalnej jako orientacja na oszczędne gospodarowanie [Williamson 1998, s. 58]. Napięcie między tymi typami racjonalności będzie skutkowało zmianą w identyfikacji charakteru gospodarstwa rolnego przez ich kierowników. Nadal 59% badanych uważa, że jednostka produkcyjna, którą kierują, jest najbardziej zbliżona do gospodarstwa chłopskiego, 16% – do małego i średniego przedsiębiorstwa, 5% – do farmy, natomiast aż 20% ma trudności z określeniem statusu swojego warsztatu produkcyjnego. Wydaje się,

że w wyniku wdrażania w opolskim rolnictwie modelu wielofunkcyjnego bardziej realne jest przekształcenie gospodarstw rodzinnych w rodzinne przedsiębiorstwa niż ich transformacja w farmy.

6. Zakończenie

Przewidywaną zmianę paradygmatu w ekonomii wyprzedził kryzys globalny, wystrzegając problemy związane z identyfikacją czynników rozwoju gospodarczego, do których coraz częściej zaliczane są struktury współzarządzania (*governance*). Wzmacniają one sieciowy charakter gospodarki i przyczyniają się do szybszej akumulacji kapitału ludzkiego i społecznego, a za ich pośrednictwem utrwalają zrównoważony charakter rozwoju. Również w związku z kryzysem akcentuje się, że instytucje muszą być dopasowane do lokalnych i regionalnych warunków, a powstające metastruktury regulacyjne mają tylko ułatwić przezwycięzenie istniejącej histerezy instytucjonalnej, co potwierdza zawarta w pracy analiza dokumentów „centralnych aktorów politycznych”.

Struktury współzarządzania, wynikające z reform WPR i oparte na jej nowych zasadach, służą kreowaniu europejskiego modelu rolnictwa, który w zróżnicowanej przestrzeni europejskiej ulega endogenizacji i przyjmuje różne formy. Najmniejszą odporność na zjawiska kryzysowe wykazuje model rolnictwa zorientowanego na łańcuchy dostaw surowców rolnych. W zmieniających się łańcuchach dostaw żywności centra logistyczne i dystrybucyjne stanowią własność dużych grup kapitałowych. „Finanseryzacja” łańcuchów dostaw żywności rodzi zagrożenia przenoszenia skutków globalnych kryzysów finansowych na rolnictwo. Konieczne jest monitorowanie łańcuchów dostaw żywności i tworzenie regulatorów wpływających na jakość rynku rolnego i żywnościowego.

Przed integracją z Unią Europejską główną strategią sprzyjającą modernizacji polskiego rolnictwa określano mianem strategii farmerskiej – źródłem dyfuzji innowacji w gospodarstwach rolnych byli użytkownicy przodujących gospodarstw rolnych. Prezentowane badania potwierdzają wpływ rolników osiągających sukcesy na zachowania produkcyjne całej populacji badanych gospodarstw, jednak rośnie znaczenie struktur współzarządzania w kreowaniu tego procesu. Jest to związane z tworzeniem się w regionie opolskim rolnictwa jakościowego, powiązanego z łańcuchami dostaw żywności i łańcuchami dostaw surowców energetycznych. W łańcuchach tych o sposobie gospodarowania decydują integratorzy kanałów marketingowych oraz możliwości włączenia w te struktury jednostek badawczych. Większe zainteresowanie takim procesem wykazują grupy producentów rolnych i zrzeszenia rolnicze niż rządowe i samorządowe agencje zarządzania rolnictwem.

Analiza danych empirycznych przedstawionych w pracy pokazuje, że w regionie opolskim kształtuje się typ rolnictwa zorientowanego na łańcuchy dostaw surowców rolnych. Dzięki koncentracji geograficznej w rolnictwie regionu występują silniejsze procesy rozwojowe.

Literatura

- Adamowicz M., *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*, „Wież i Rolnictwo” 2004, nr 4.
- Bisaga A., *Reformy Wspólnej Polityki Rolnej jako wynik i przesłanka trwałego rozwoju rolnictwa ekologicznego*, [w:] A. Graczyk, K. Mazurek-Lopacińska (red.), *Badanie rozwoju rynków produktów rolnictwa ekologicznego i żywności ekologicznej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009c.
- Bisaga A., *Wpływ zasady cross compliance na kształtowanie nowej ekonomiki rolnictwa na przykładzie badań w regionie opolskim*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2009a, nr 2.
- Bisaga A., *Wspólna Polityka Rolna jako przesłanka zmian struktur współzarządzania rolnictwem*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Uwarunkowania, mechanizmy, efekty*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009b.
- Bisaga A., Sokołowska S., Szwiec P., *Endogenne i egzogenne warunki trwałego rozwoju towarowych gospodarstw rolnych regionu opolskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010.
- Buchanan J.M., Musgrave R.A., *Finanse publiczne a wybór publiczny. Dwie odmienne wizje państwa*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
- Czternasty W., Czyżewski B., *Struktury kierowania agrobiznesem w Polsce. Teoria, analiza i tendencje*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2007.
- Czyżewski A., Grzelak A., *Racjonalność w warunkach globalizacji. Próba określenia przesłanek optymalizacji procesu*, [w:] S. Sokołowska, A. Bisaga (red.), *Wież i rolnictwo w procesie zmian. Szanse rozwojowe rolnictwa w przestrzeni europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008.
- Figiel S., Rembisz W., *Mikroekonomiczne i instytucjonalne uwarunkowania konkurencyjności produktów rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2005, nr 2.
- Fonte M., *Knowledge, ford and place. A way of producing, a way of knowing*, „Sociologia Ruralis” 2008, no. 48.
- Food Security in the United States*, ed. L. Bush, W.B. Lacy, Westview Press, Boulder–London–Colorado 1984.
- Godłów-Legiędź J., *Współczesna ekonomia. Ku nowemu paradygmatowi?*, Academia Oeconomica, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Grzelak A., *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.
- Helpman E., *The Mystery of Economic Growth*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.
- Jessop B., *Programowanie dobrego zarządzania i ukrywanie jego słabości*, „Zarządzanie Publiczne” 2007, nr 2.
- Kowalczyk S., *Agrobiznes w warunkach kryzysu globalnego*, [w:] A. Grzelak, A. Sapa (red.), *Agroekonomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu”, nr 150, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2010.
- Kulawik J., *Główne problemy polityki finansowej w rolnictwie polskim*, „Bank i Kredyt” 2008, nr 3.
- Majewski E., Ziętara W., *System celów w rolniczych gospodarstwach rodzinnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1997, nr 6.
- Nelson R., *The Challenge of Building an Effective Innovation System for Catch-up*, „Oxford Development Studies” 2004, no. 3.
- Noga A., *Teoria przedsiębiorstw*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2009.
- North D.C., *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2005.

- Polityka rolna Unii Europejskiej po 2013 roku*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2008.
- Sokołowska S. et al., *Przeobrażenia w rolnictwie indywidualnym w okresie zmian systemu gospodarczego (na przykładzie badań w województwie opolskim)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002.
- Sokołowska S., Bisaga A., Szwiec P., *Zmiany w organizacji i produktywności rolnictwa indywidualnego w procesie integracji z Unią Europejską (na przykładzie badań w województwie opolskim)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2006.
- Szymański W., *Kryzys globalny. Pierwsze przybliżenie*, Difin, Warszawa 2009.
- Williamson O.E., *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Woś A., Zegar J.S., *Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski*, „Wież i Rolnictwo” 2004, nr 3.
- Zegar J.S., *Przestanki nowej ekonomiki rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2007, nr 4.

ENDOGENISATION OF THE DEVELOPMENT AS A COUNTERMEASURE OF PREVENTING CRITICAL SITUATIONS ON THE BASIS OF AGRICULTURAL RESEARCH IN OPOLE REGION

Summary: The global crisis aggravates the problems connected with the identification of economic development factors, which, more frequently, include governance structures. The development incentives generated by them have to include local and regional conditions of economy, which is confirmed by the analysis of documents included in the paper. The governance structures, which are shaped according to the rules of Common Agricultural Policy, serve the purpose of creating a multifunctional agriculture model which, in a differentiated European structure, undergoes endogenisation and adapts different forms. This paper is concerned with their resistance to crisis phenomena. The research confirms that in Opole region there is a type of agriculture which is directed towards the chains of delivery of agricultural products. It leads to geographic concentration of agricultural production, sustaining, however, its balanced character.

Keywords: sustainable development, agriculture, endogenisation of development, crisis, multifunctional agriculture model.